

تبیین جایگاه تاریخی سمیران تحت عنوان مرکز شهر نشینی و مدنیت در دل رشته کوه البرز بر اساس یافته‌های باستان شناسی (سفالینه ها)

آرش ضیاآبادی^۱

^۱ عضو هیئت علمی پژوهشکده ابنیه و بافت‌های فرهنگی و تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

نام و ایمیل نویسنده مسئول:

آرش ضیاآبادی

ziaabadiziaabadi@gmail.com

چکیده

حوزه فرهنگی میانه رشته کوه البرز، به دلیل شرایط زیست محیطی مناسب، همجواری با منابع آبی، و تنوع اقلیمی، همواره مکان شکل‌گیری تمدن‌های مختلف بوده است. منطقه کوهستانی طارم سفلی، به‌ویژه شهر سمیران، از دیرباز به دلیل موقعیت استراتژیک خود به‌عنوان یک منطقه حکومتی و نظامی شناخته می‌شود. وجود دژ سمیران و محوطه‌های باستانی متعدد در این منطقه، از جمله منابع باستان‌شناسی مهم در مطالعات فرهنگی و تاریخی است. پژوهش‌های اخیر به‌ویژه بر روی سفالینه‌های کشف‌شده در این منطقه، به‌عنوان یکی از شاخص‌ترین داده‌های باستان‌شناسی، متمرکز شده است. این سفالینه‌ها که هم لعاب‌دار و هم بدون لعاب هستند، در مکان‌هایی مانند دژ سمیران، امامزاده قاسم (ع)، گورستان گبری، و پل قدیمی کشف شده‌اند. این یافته‌ها نشان‌دهنده تاریخ‌گذاری بین قرون پنجم تا هشتم هجری قمری و گواهی بر تفاوت‌های طبقاتی و فرهنگی در این منطقه است. تکنولوژی‌های مختلف تولید سفال در سمیران، اطلاعات ارزشمندی در خصوص ساختار اجتماعی و اقتصادی آن زمان ارائه می‌دهند و به‌طور قابل توجهی در مقایسه با مناطق مشابه مانند هفت سو دغنان یا خرمدره زنجان قرار می‌گیرند.

واژگان کلیدی: طارم - سمیران - سفال.

مقدمه

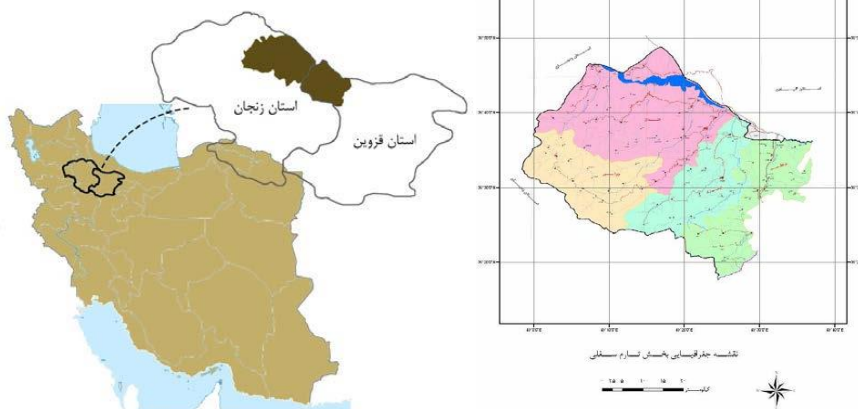
وجود استقرارهای پیش از تاریخی و نیز حضور حاکمان متعدد در حوزه فرهنگی و تمدنی طارم، که از دورن قبل از اسلام تا ادوار مختلف اسلامی در این منطقه حضور داشته‌اند، منجر شده تا پژوهشگران و باستان‌شناسان در این منطقه آثار قابل توجهی را کشف نمایند. یکی از اینگونه آثار که معرف پیشینه‌ای تاریخی و نیز داده‌هایی ارزشمند می‌باشد، سفالینه‌ها هستند. این سفالینه‌ها از منظر گونه شناسی می‌توانند بیانگر شکل‌گیری اختلاف طبقاتی و ارتباط‌های جغرافیایی می‌باشند. وجود مستمر این آثار در دژ، بناهای تاریخی متعدد، گورستان‌ها و همچنین یافته‌های سطحی باستان‌شناسی در کنار تاریخ مکتوب و شفاهی بر جای مانده از این حوزه فرهنگی - تمدنی می‌تواند بر اهمیت و جایگاه آن در گذر تاریخ تاکید داشته باشد. لذا پژوهش حاضر تلاش دارد تا با هدف قرار دادن تبیین و گونه شناسی این سفالینه‌ها، جایگاه سمیران را به عنوان مرکزیت شهرنشینی و مدنیت حوزه فرهنگی

– تمدنی طارم، که در دل رشته کوه البرز واقع شده است، تبیین نماید. با توجه به موضوع پژوهش حاضر که اساس آن به معرفی سمیران به عنوان مرکز شهرنشینی و مدنیت بر اساس یافته‌های باستان شناسی تکیه دارد، شیوه پژوهش این نوشتار مبتنی بر روش تحلیلی- تبیینی با رویکرد کتابخانه‌ای حاصل از نتایج و مطالعات میدانی قدیم و جدید و همچنین سنجش نظریات باستان شناسی بر اساس یافته‌های منطقه و نیز بیشتر در حوزه‌ی پژوهش‌های میدانی شخص نگارنده در حول محور موضوع مقاله می‌باشد.

مبانی نظری

منطقه فرهنگی- تمدنی طارم در دل رشته کوه البرز از شمال به رودبار زیتون، و از جهت غرب به خلخال و از سمت جنوب به روستای چرگر، همچنین از جهت شرق به دهستان قاقازان محدود می‌گردد (رخشا، نادری، ۱۳۸۹ و اعلمش، ۱۳۷۹). منطقه کوهستانی طارم سفلی که سمیران را در بر دارد، در شمال غربی استان قزوین واقع شده، و از توابع آن محسوب می‌شود (ضیاء آبادی، ۱۳۹۹: ۶-۷). (نقشه‌ی شماره ۱). منطقه‌ی مذکور که حدود ۱۷۴۴ کیلومتر مربع مساحت دارد، مشرف به نقطه تلاقی دربند گیلان و راه تاریخی آذربایجان است. کوهستانی بودن موقعیت جغرافیایی این حوزه‌ی فرهنگی- تمدنی منجر شده نه تنها دارای آب و هوای متفاوت نسبت به سایر مناطق اطراف باشد، بلکه اقلیم‌های متفاوت در این بخش شکل گیرند. به طوری که این مساله ظهور پوشش‌های گیاهی متنوعی را در برداشته است (طرح مطالعات شناسایی منابع آب زیر زمینی محدوده‌ی مطالعاتی طارم-منجیل، ۱۳۸۴).

دره‌ی جنوبی وسیع و نسبت همواره سلسله جبال البرز از یک جهت، و همچنین جریان دو رو دائمی و عظیم قزل اوزن و شاهرود نیز از جهتی دیگر شرایطی را برای استقرار و شکل گیری تمدن‌های حائز اهمیت در این حوزه‌ی فرهنگی- تمدنی ایجاد نموده است. گلوگاه طارم که در تقاطع دو رود و راه‌های فرامنطقه‌ای تحت عنوان مرکزی قابل توجه به لحاظ جغرافیای طبیعی و انسانی معرفی می‌شود. این منطقه به جهت دارا بودن موقعیت استراتژیک، مکانی قابل توجه برای استقرارهای تمدنی متعدد بوده است. شهر سمیران در حاشیه این گلوگاه از گذشته‌های دور و با هدف حکومتی و نظامی تعریف یافته است. به طوری که توانسته در طول تاریخ از نقاط پیرامونی خود تاثیر پذیرفته و تاثیر بگذارد.

نقشه‌ی شماره ۱: سمت راست: موقعیت منطقه‌ی فرهنگی- تمدنی طارم در کشور، و همجواری‌اش با استان‌های زنجان و قزوین. سمت چپ: موقعیت منطقه‌ی جغرافیایی طارم سفلی نسبت به استان‌های همجوار (اسمعیلی و دیگران، ۱۳۹۵: ۴).

محدوده‌ی مورد مطالعه

حوزه فرهنگی میانه‌ی رشته کوه البرز و منطقه‌ی کوهستانی طارم سفلی با تاکید بر سمیران، محدوده‌ی مورد مطالعه در پژوهش حاضر به شمار می‌روند.

ضرورت و اهمیت پژوهش

نتایج بررسی‌ها و کاوش‌های صورت گرفته باستان شناسی و نیز سایر منابع مکتوب (نظیر سفرنامه‌ی ناصر خسرو، نوشته‌های مستشرقین و شخصیت‌های تاریخی) حاکی از آن است که منطقه فرهنگی- تمدنی طارم، در بردارنده استقرارهایی از پیش از تاریخ

تا عصر حاضر می‌باشد، که این نکته می‌تواند به اهمیت مکانی منطقه بیافزاید. از جهتی نیز حضور دژ شهر سمیران در این ناحیه به عنوان پایتخت سیاسی - فرهنگی سلسله جستانیان و کنگریان آل‌بویه در سده‌های اولیه اسلامی و نیز برخورداری از تاسیسات حفاظتی و کنترلی در سطح منطقه منجر شده تا منطقه‌ی مذکور و علی‌الخصوص شهر سمیران به عنوان یکی از مراکز مهم به لحاظ تأثیرات درون و برون منطقی محسوب گردد. شهر سمیران به عنوان کهن‌ترین و همچنین بزرگترین مرکز مدنیت طارم دارای استقرارهای متعددی بوده است. موقعیت استراتژیکی رودخانه قزل‌اوزن یکی از مهمترین عواملی محسوب می‌شود که تداوم استمرار در این منطقه را در بر داشته است، که در کنار سایر موارد مذکور، می‌تواند به نوعی بر ضرورت و اهمیت پرداختن به این پژوهش اشاره داشته باشد.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش

در راستای اهداف پژوهش که پیش‌تر به آن پرداخته شده است، سوالات و فرضیاتی در این خصوص مطرح می‌شود، که شامل موارد زیر می‌باشد:

۱. سفالینه‌ها به عنوان داده‌های باستان‌شناسی تا چه اندازه می‌توانند، مبین مقوله‌ی شهرنشینی و مدنیت در مرکز سمیران باشند؟
- سفالینه‌های لعاب دار و بدون لعاب دوران اسلامی از عمده‌ترین مواد فرهنگی موجود می‌باشند، که در خود قلعه و دامنه پیرامون دژ سمیران یافت شده‌اند.
۲. نظام طبقات اجتماعی در دژ شهر سمیران بر اساس تکنولوژی تولید سفال مبین چه مواردی می‌باشد؟
- تکنولوژی‌های مختلف تولید سفال و موارد مصرف آنها در دژ شهر سمیران مبین ساختار اجتماعی - اقتصادی منطقه و معرف سه طبقه‌ی اجتماعی مرفه، متوسط و ضعیف می‌باشند.

پیشینه‌ی تحقیق

در حوزه‌ی فرهنگی و تمدنی طارم، از مهمترین مطالعاتی که منجر به شناسایی مرکز سمیران گردیده است، می‌توان به منابع مکتوب و نیز بررسی‌های باستان‌شناسی اشاره نمود. منابع مکتوب ایران به دفعات اشاراتی را در خصوص سمیران داشته‌اند. قدیمی‌ترین سندی که از واژه طارم در دست می‌باشد، متعلق به کتاب معجم البلدان به قلم یاقوت حموی است (ضیاء‌آبدی، ۱۳۹۹: ۴). در این خصوص می‌توان به سفرنامه ناصر خسرو اشاراتی مستقیم داشت. وی در سفر نامه خود ذکر نموده است که: «به کنار شهر قلعه‌ای بلند بنیادش بر سنگ خاره است. سه دیوار برگر او کشیده و کاریزی به میان قلعه فرو برده... و هزار مرد از مهتر زادگان ولایت در آن قلعه هستند... و گفتند آن امیر را قلعه‌های بسیار باشد و عدل و ایمنی تمام باشد...». علاوه بر ناصر خسرو که در سال ۴۳۸ هجری قمری بازدیدهای از این منطقه داشته است می‌توان به هفده تن از شخصیت‌های تاریخی، که یا از این منطقه عبور کرده‌اند، یا در کتاب خود به آن اشاره نموده‌اند، پرداخت. این افراد شامل مسعر بن مهلهل، طبری، بیهقی، ابن سینا، ابوریحان بیرونی، ابن حوقی، احمد مقدسی، ابوعلی مسکویه، رازی، عبدالله تستری، اسحاق همدانی، ابن اسفندیار، بیگ روملو و اسکندر بیگ منشی اشاره نمود. همچنین مستشرقین زیادی نیز از این شهر یاد کردند، که از این بین می‌توان به پیترویلی، ولفگانگ رالفسن، ولادیمیر مینورسکی، برتولد اشپولر، بازورث، دوبروین، لمبتن، مادلونگ، امیلی برتشنايدر، لوئیس برنارد، بوسورث، پیگو لوساکا یا، ولفرام کلایس و آلفونس گابریی اشاره کرد، که این می‌تواند بر اهمیت و جایگاه ارزشمند طارم سفلی و علی‌الخصوص شهر سمیران تاکید داشته باشد. از نوشته‌های انتشار یافته دیگر می‌توان به اعظمی سنگسری، چراغعلی، (۱۳۵۰)، خداوندگان دژ سمیران، این مقاله که اشاره به حاکمان منطقه دارد، به نوعی به وجود این شهر و شرایط اجتماعی آن می‌پردازد. همچنین ضیاء‌آبدی، آرش، ۱۳۹۹، در کتاب حوزه‌ی فرهنگی - تمدنی طارم، به مرکزیت دژ سمیران، در چند بخش این حوزه‌ی فرهنگی را معرفی نموده و شهر سمیران و مجموعه‌ی آن را به صورت مفصل معرفی می‌نماید. قابل ذکر است که بررسی‌های باستان‌شناسی و نیز مردم شناسی چندی در این حوزه فرهنگی انجام یافته است که امروزه در آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری موجود است.

شهر سمیران

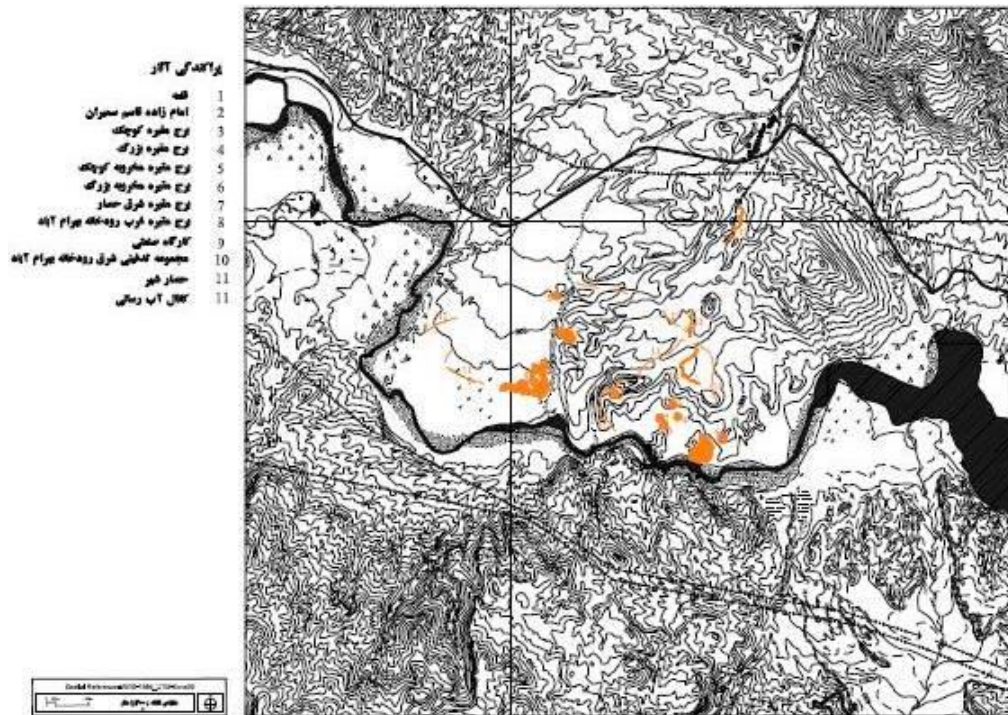
همانگونه که قبلاً اشاره شد، دره جنوبی وسیع و نسبتاً هموار سلسله جبال البرز از یکسو و جریان دو رود دائمی و عظیم قزل اوزن و شاهرود از سویی دیگر شرایط مطلوب را جهت اسکان و شکل‌گیری تمدنی فرهنگی را فراهم ساخته است. گلوگاه طارم در تقاطع دو رود و راه‌های فرمانطقه‌ای موجد مرکزی مهم از لحاظ جغرافیایی طبیعی و انسانی گردیده است. چنانچه می‌توان این منطقه را به لحاظ موقعیت استراتژیک مناسب برای استقرارهای تمدنی متعدد در نظر گرفت (نقشه شماره ۲). دژ شهر سمیران در حاشیه این گلوگاه در ادوار گذشته با هدف حکومتی و نظامی ایجاد و گسترش یافت. تاثیر و اثر این مجموعه با نقاط پیرامونی خود تحولات سازنده‌ای را در منطقه موجب گردید. به گونه‌ای که در تاریخ مکتوب ایران به دفعات به آن پرداخته شده است، که در این راستا می‌توان به سفرنامه ناصر خسرو و سایر شخصیت‌های تاریخی همچون ابن سینا، بیهقی، طبری، یاقوت حموی و... و همچنین مستشرقان عدیده‌ای نظیر ولفرام کلایس، بوسورث، برتورد اشپولو و غیره اشاره داشت (ضیاء آبادی، ۱۳۹۹: ۵).

نقشه‌ی شماره ۲: مسیر شکل‌گیری گلوگاه طارم بر نقشه (ضیاء آبادی، ۱۳۹۹: ۶).

منابع مکتوب حاکی از آن است که شهر سمیران در گذشته پایتخت سیاسی - فرهنگی سلسله‌ی جستانیان و کنگریان دودمان آل بویه بوده و در سده‌های اولیه‌ی اسلامی یکی از مراکز مهم به لحاظ تاثیرات درون و برون منطقه‌ای به شمار می‌آمده است (اعظمی سنگسری، ۱۳۵۰). این شهر را می‌توان بر طبق مستندات تاریخی و یافته‌های باستان‌شناسی، پایتخت منطقه‌ی فرهنگی - تمدنی طارم و به نوعی مرکز مدنیت البرز معرفی نمود.

دژ شهر باستانی سمیران امروزه بر حاشیه‌ی شمالی رودخانه‌ی قزل اوزن و در دهستانی تحت عنوان خندان در تارم سفلی قزوین واقع شده است. این محوطه باستانی از غرب به روستای بهرام آباد، از شرق به روستای علی آباد (گیلان)، از سمت شمال به روستای وخمان - جودکی و از جهت جنوب نیز به روستای کلج و رودخانه‌ی قزل اوزن منتهی می‌گردد. مجموعه تاریخی سمیران در عرض جغرافیایی ۳۴ درجه و ۲۱ دقیقه تا ۷۶ ثانیه و طول جغرافیایی ۴۰ درجه و ۶۷ دقیقه تا ۳۹۶ ثانیه قرار دارد، و ۲۵۰ متر از سطح آبهای آزاد واقع شده است. همچنین این شهر در قرون اولیه اسلامی بر حاشیه شمالی رودخانه قزل اوزن و با توجه به موقعیت جغرافیایی منطقه طراحی و اجرا شده و نحوه توسعه فضایی و کالبدی و شکل‌گیری پلان نهایی و کلی آن تابع شرایط زمین ریخت شناسی بستر صخره‌ای و اقلیمی منطقه می‌باشد (امینی، امینی چهرق، ۱۳۷۹: ۶۸). (نقشه شماره ۳).

نقشه شماره ۳: جانمایی عناصر شهری سمیران (ضیا آبادی، ۱۳۹۹: ۱۰۹).

آثار معماری بر جای مانده از دژ شهر سمیران، شامل قلعه سمیران، برج و مقابر بزرگ و کوچک، آرامگاه‌های نیمه دایره، بنای امامزاده قاسم (ع)، مقبره‌های خانوادگی، گورستان‌های متعدد و... می‌باشد، که همگی آنها مساحتی بالغ بر ۸۰ هکتار را شامل می‌شوند (تصویر شماره ۱).

تصویر شماره ۱: تصویر پاناروما از محوطه‌ی تاریخی سمیران (ضیا آبادی، ۱۳۹۹: ۱۴۴).

مجموعه‌ی مذکور در سال ۱۳۷۸ در پنج پرونده در فهرست آثار ملی ثبت گردیده است. یافته‌های باستان‌شناسی نشانگر آن است که این شهر تاریخی در گذشته دارای فضایی ورودی یا دروازه بوده است. این پژوهش‌ها منار چهل پلکان و پل قدیمی قزل

اوزون را در منتهی الیه غربی مجموعه بیانگر دروازه‌ی اصلی شهر می‌داند (آرشیو میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قزوین).

با توجه به موارد ذکر شده می‌توان اذعان داشت که سمیران به دلیل دارا بودن جاذبه‌های طبیعی و تاریخی می‌تواند نقش ارزشمندی را در صنعت گردشگری ایفا نماید. عواملی همچون تنوع آب و هوا، وجود شرایط مناسب طبیعی و همچنین بناهای تاریخی، استقرار تمدن‌های پیش از تاریخی، آثار فرهنگی، هنری، معماری و همچنین صنایع دستی و میراث معنوی از جمله عوامل هستند که اگر به درستی به جهانیان معرفی گردند، می‌تواند ایران را به یکی از قدرت‌های بزرگ جهانگردی تبدیل نمایند (اربابی، ۱۳۹۹: ۱۲۰). حوزه‌ی فرهنگی سمیران و علی‌الخصوص منطقه طارم نیز بسیاری از این ویژگی‌ها را دارا می‌باشد. در واقع کارآفرینی اکوتوریسم از جمله مهمترین فعالیت‌های اقتصادی محسوب می‌شود، که در حال گسترش و استقلال عمومی در سطح جهانی می‌باشد (قلی پور و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۳۱). امروزه فعالیت گردشگری به عنوان یکی از ابزارهای مهم در شناسایی هویت ملی و فرهنگی، ارتقاء سطح درآمد و رشد و پویایی اقتصاد شمرده می‌شود (عظیمی یوشانلوئی و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۸۴). از جهتی نیز تقاضا برای گردشگری در طبیعت، برنامه ریزی همه جانبه و همچنین توجه به محیط زیست و جلوگیری از تخریب آن یکی از ضروریات محسوب می‌شود، که منجر به حفاظت از منابع طبیعی ذکر شده می‌گردد (میرحسینی، ۱۳۹۶: ۴۵:۴۵).

حوزه فرهنگی تمدنی طارم از منظر گردشگری روستایی نیز مورد توجه است. این مسئله به نوعی با زیست بوم آن منطقه در ارتباط می‌باشد. قابل ذکر است که در پرتو توسعه صنعت گردشگری در سراسر جهان، توجه به گردشگری روستایی نیز در دهه‌های اخیر افزایش داشته است. به طوری که ساکنان مناطق روستایی از مزایای گوناگونی همچون بهبود معیشت، ارتقاء استانداردهای زندگی، افزایش درآمد و توانمندسازی، رونق اقتصاد محلی و فراهم کردن بازار جدید برای محصولات محلی، حفظت از آثار فرهنگی، طبیعی، تاریخی و غیره در کنار کاهش فقر روستایی بهره برده‌اند (کاظمی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۷۵).

از سویی دیگر، ابنیه‌های تاریخی در این منطقه علاوه بر اینکه بیانگر معماری سنتی هستند، به نوعی می‌توانند مبین زمینه گرایی و شاخصه‌های آثار معماری سنتی ایران نیز باشند. همواره و در تمامی طول ادوار و تمام فرهنگ‌ها کالبد بناها و فلسفه وجودی آنها جلوه‌گاه ارزش‌های معنوی و فرهنگی هر جامعه به شمار می‌رفته است، که معماری ایرانی در این خصوص می‌تواند جایگاه خاص و منحصر به فرد خود را داشته باشد. زمینه گرایی رویکردی به شمار می‌آید که پیوند بنا با زمینه آن را نمایان می‌سازد (حاجی زاده علمداری و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۳۵)، که در این خصوص آثار برجای مانده از ادوار تاریخی طارم در زمینه‌های مذهبی و غیر مذهبی می‌توانند جایگاه قابل توجهی را داشته باشند. از جهتی نیز روستاهای این حوزه فرهنگی و تمدنی همانند سایر روستاها از پویایی قابل توجهی در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و فضایی برخوردار هستند (همتی لوحه سرا و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۶۵).

همواره در ادوار مختلف شهرها مدرکی مستند محسوب می‌شده‌اند، که از طریق ظاهر کلی خود تاریخ را به نمایش بگذارند (سید برنجی و دیگران، ۱۳۹۹: ۳). سمیران نیز در گذشته دارای هویت شهری بوده است. از سویی نیز این حوزه فرهنگی و تمدنی به جهت دارا بودن میراث‌های مادی و معنوی و همچنین در بر داشتن آداب و رسوم منحصر به فرد خود نشانگر فرهنگ غنی منطقه می‌باشد. به طور کل فرهنگ شامل دو گروه از پدیده‌ها تحت عنوان پدیده‌های رفتاری یا مادی و پدیده‌های فکری یا غیر مادی است، (خستو، ۱۳۹۹: ۴۴۵)، که در این حوزه نیز قابل مشاهده است. این منطقه تاریخی و فرهنگی، توسعه فرهنگی را نیز فراهم می‌نماید. از آنجا که هدف از توسعه فرهنگی فراهم نمودن اسباب دسترسی توده‌های مردم به فرهنگ و مشارکت آنها در زندگی فرهنگی می‌باشد (پورمیرزا و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۵)، می‌تواند نقش تاثیر گذار و بالقوه‌ای را ایفا نماید.

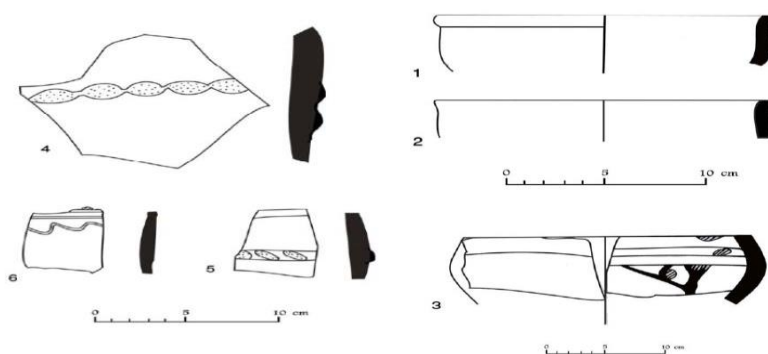
گونه شناسی سفالینه‌های مرکزیت سمیران

سفالینه‌ها یکی از عمده ترین مواد فرهنگی مکشوفه از این شهر تاریخی بوده‌اند. یافته‌های باستان شناسی این حوزه فرهنگی در محدوده همچون دژ شهر سمیران، بناهای الحاقی امامزاده قاسم (ع)، گورستان‌های سمیران (گورستان‌های شمالی، غربی و شرقی)، پل قدیمی، شبکه‌های راهی و آب رسانی سمیران کشف و گونه شناسی گردیده‌اند. قطعه سفالینه‌های لعابدار و بدون لعاب دوران اسلامی از عمده مواد فرهنگی موجود در قلعه یا دژ شهر سمیران می‌باشند، که در سطح دژ، دامنه‌های شیب دار و زمین‌های پیرامون آن پراکنده شده‌اند (تصویر شماره ۲).

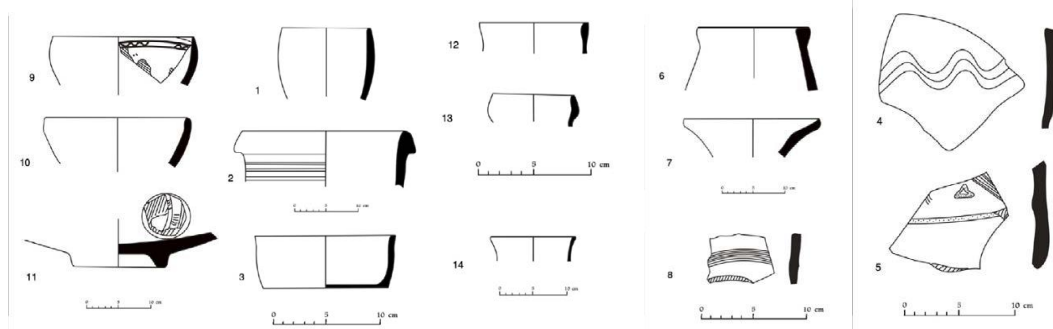
تصویر شماره ۲: نمونه سفالینه‌های موجود در سطح دژ شهر سمیران (ضیاءآبادی، ۱۳۹۹: ۱۱۶).

مقایسه گونه شناختی سفالینه‌هایی که از محوطه‌ی دژ شهر سمیران به دست آمده است، مبین این نکته می‌باشد که این نمونه‌ها از نظر تزئین لعاب و رنگ با نمونه‌های محوطه‌ی خوری هفت سو دغان گیلان (متعلق به سده‌های ۶ تا ۸ هجری قمری، ادوار سلجوقی و ایلخانی)، و نیز بدنه‌ی ابریقی از گرگان (متعلق به سده ششم هجری قمری) (توحیدی، ۱۳۸۷: ۳۷۸) قابل مقایسه می‌باشند. همچنین برخی از آنها از منظر تزئین، نقش مایه، طرح نقش، شکل لبه و نوع خمیر مایه با نمونه‌های مکشوفه از خرمدره زنجان (متعلق به دوران سلجوقی) و نیز قلعه یزدگرد آذربایجان (متعلق به دوران سلجوقی)، و کلاردشت مازندران و همچنین تخت سلیمان آذربایجان قابل مقایسه هستند، که همگی معرف دوران میانی اسلامی و علی‌الخصوص سلجوقی می‌باشند (طرح شماره ۱).

طرح شماره ۱: طرح سفالینه‌های مکشوفه از محوطه‌ی دژ سمیران (آرشیو میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قزوین).

محوطه امامزاده قاسم علیه السلام نیز از دیگر نقاط شهر سمیران است، که نمونه سفال‌هایی از آن کشف شده است. مقایسه گونه شناختی این سفالینه‌ها نشان می‌دهند که برخی از آنها از نظر تنوع تزئین و رنگ با نمونه‌ای از لبه ظرفی از گرگان (متعلق به سده هفتم هجری) و بدنه ظرفی از ری (متعلق به سده‌های ششم و هفتم هجری قمری) و نیز از منظر تزئین، نقش مایه، طرح و جایگاه نقش، رنگ و نوع خمیر مایه با نمونه‌هایی از قلعه یزدگرد آذربایجان (متعلق به دوران سلجوقی)، خرمدره زنجان، تخت سلیمان آذربایجان، حسنلوی آذربایجان و محوطه هفت سو دغان گیلان که همگی متعلق به دوران سلجوقی هستند، قابل مقایسه می‌باشد (طرح شماره ۲) (ضیاءآبادی، ۱۳۹۹: ۱۳۴).

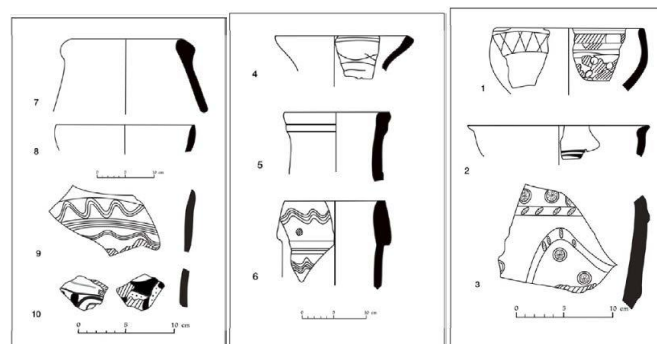

طرح شماره ۲: طرح سفالینه‌های مکشوفه از محوطه امامزاده قاسم (ع) در شهر سمیران (ضیاء آبادی، ۱۳۹۹: ۱۳۵).

گورستان‌های شهر سمیران نیز از سایر محوطه‌های موجود در شهر سمیران بوده‌اند که سفالینه‌هایی از این مناطق کشف شده است. یکی از این گورستان‌ها گورستان گبری می‌باشد. مقایسه گونه شناختی یافته‌های سفالین این محوطه از نظر نوع تزیین، شکل، رنگ نقش و نوع خمیر مایه با نمونه‌هایی از خرمدره زنجان (متعلق به دوران سلجوقی)، قلعه یزدگرد آذربایجان (دوران سلجوقی)، طارم سفلی قزوین، خوری هفت سو دغان گیلان (متعلق به سده‌های ششم تا هشتم هجری قمری، دوره‌های سلجوقی و ایلخانی)، و کلاردشت مازندران و نیز تخت سلیمان آذربایجان (دوران سلجوقی) قابل مقایسه می‌باشند. همچنین از نظر نوع تزیین لعاب و رنگ با بدنه ابریقی از گرگان (متعلق به سده ششم هجری و دوران سلجوقی) قابل مقایسه می‌باشند (تصویر شماره ۳) (طرح شماره ۳). (آرشیو میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قزوین).

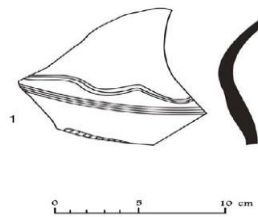
تصویر شماره ۳: سفالینه‌های گورستان گبری در شهر سمیران (ضیاء آبادی، ۱۳۹۹: ۱۶۲).

طرح شماره ۴: طرح سفالینه‌های مکشوفه از محوطه گورستان گبری در شهر سمیران (آرشیو میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قزوین).

همچنین تنها نمونه سفال مکشوفه از پل قدیمی شهر سمیران (طرح شماره ۴)، در مقایسه گونه شناختی از نظر تزیین، نقش مایه، طرح نقش و نوع و رنگ خمیر مایه با نمونه‌هایی از طارم سفلی قزوین، کلاردشت مازندران و تخت سلیمان آذربایجان (متعلق به دوران سلجوقی) قابل مقایسه می‌باشد. سفالینه‌های مکشوفه از شبکه راه شهر سمیران نیز از نوع تزیین لعاب و رنگ آن با نمونه

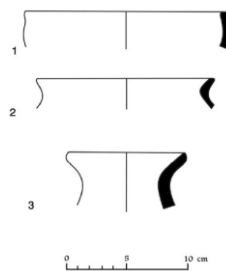
هایی از محوطه خوری هفت سو دغانان گیلان (متعلق به قرن ششم هجری، دوران سلجوقی و قرن ۸، دوران ایلخانی) قابل مقایسه هستند (تصویر شماره ۴) (طرح شماره ۵) (همان).

طرح شماره ۴: تنها نمونه سفال مکشوفه از پل قدیمی در شهر سمیران (آرشیو میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قزوین).

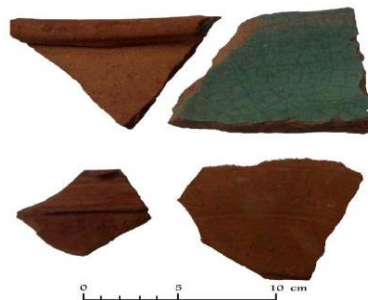

تصویر شماره ۴: سفالینه‌های مکشوفه از راه‌های مال رو در شهر سمیران (ضیاء آبادی، ۱۳۹۹: ۱۶۵).

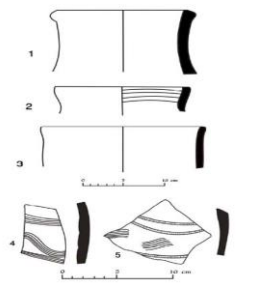

طرح شماره ۵: طرح سفالینه‌های مکشوفه از راه‌های مال رو در شهر سمیران (ضیاء آبادی، ۱۳۹۹: ۱۶۵).

سفالینه‌های مکشوفه از شبکه آبرسانی شهر سمیران نیز از سایر نمونه‌های مکشوفه در این خصوص می‌باشند، که مقایسه گونه شناختی این آثار نشان می‌دهد که از منظر رنگ و نوع خمیر مایه با نمونه‌های از قلعه یزدگرد آذربایجان (متعلق به دوران سلجوقی)، خرمدره زنجان (متعلق به دوران‌های سلجوقی و ایلخانی)، از نظر نوع تزیین و رنگ با نمونه‌ای از لبه ظرف از گرگان (متعلق به سده هشتم هجری)، و بدنه ظرف از ری (متعلق به سده ششم و هفتم هجری قمری) قابل مقایسه هستند (تصویر شماره ۵) (طرح شماره ۶) (همان).

تصویر شماره ۵: سفال کانال آب سمیران (ضیاء آبادی، ۱۳۹۹: ۱۶۷).

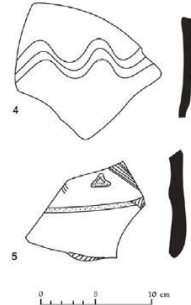

طرح شماره ۶: طرح سفالینه‌های مکشوفه از کانال آب در شهر سمیران (۱۶۷).

گاهنگاری سفالینه‌های مکشوفه از محوطه‌های باستانی در شهر سمیران

سفالینه‌های کشف شده در مناطق مختلف شهر سمیران نشان می‌دهد که این شهر در ادوار میانی اسلامی و علی‌الخصوص در دوران سلجوقی از آبادی بسیاری برخوردار بوده است. و طبقات مختلف اجتماعی در آن شکل یافته‌اند. در نهایت بررسی و ارزیابی این سفالینه‌ها دوران‌های سلجوقی و ایلخانی را برای این شهر مطرح می‌سازد (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۱: جدول گاهنگاری شهر سمیران بر مبنای گونه شناختی سفالینه‌های مکشوفه (نگارنده).

شماره	مناطق شهر سمیران	مناطق قبل مقایسه	دوره	تصویر
۱	دژ سمیران	هفت دغان گیلان گرگان خرمدره قلعه یزدگرد کلاردشت تخت سلیمان	سلجوقی - ایلخانی	
۲	امامزاده قاسم (ع)	ری حسنلو گرگان هفت دغان قلعه یزدگرد تخت سلیمان	سلجوقی	
۳	گورستان گبری	گرگان هفت دغان قلعه یزدگرد تخت سلیمان طارم سفلی کلاردشت	سلجوقی - ایلخانی	

	سلجوقی	طارم سفلی کلاردشت تخت سلیمان	پل قدیمی	۴
	سلجوقی - ایلخانی	هفت دغان	راه مالرو	۵
	سلجوقی - ایلخانی	قلعه یزد گرد خرمدره گرگان	کانال آب	۶

نظام طبقات اجتماعی در دژ شهر سمیران بر اساس تکنولوژی تولید سفال

نتایج مطالعات داده‌های سفالین دژ شهر سمیران که به منزله‌ی رتبه‌بندی اجتماعی جامعه این منطقه فرهنگی صورت گرفته است، حاکی از وجود نشانه‌هایی جهت شکل‌گیری اختلافات طبقاتی و فرهنگی می‌باشد. به طوری که تکنولوژی تولید، تنوع نقوش و فرم سفالینه‌های این منطقه همچون ابزاری جهت مطالعات گاهنگاری و نیز آگاهی از روند تغییرات اجتماعی و فرهنگی ایفای نقش نموده‌اند. بررسی میزان تولید سفال، نوآوری در فرم و نقش آنها، همچنین مطالعه و بررسی گونه‌شناختی سفالینه‌ها که همگی بیانگر تکنولوژی‌های مختلف تولید سفال دژ شهر سمیران محسوب می‌شوند، بیانگر وجود سه طبقه اجتماعی مرفه، متوسط و ضعیف بوده‌اند. این سه طبقه در ساختار اجتماعی - اقتصادی شهر سمیران مطرح و مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. این تحلیل حاکی از موارد زیر می‌باشد:

نخستین یا اولین گروه شامل افرادی با سطح رفاه نسبی و بالا است، که طبقه مرفه یک جامعه را تشکیل می‌دهند. استفاده از کالاهای تجملی، شأن‌زا پر هزینه است و یکی از کالاهایی که نسبتاً در میان مردم این طبقه نمود بیشتری دارد، سفال می‌باشد. سفال‌های مورد استفاده در این طبقه از لحاظ سطح تکنولوژی ساخت و پرداخت جزو ظروف درجه یک محسوب شده که تنها در مراکز تولیدی محدودی و با هزینه‌ی نسبتاً زیاد تولید و عرضه می‌شوند. در این رابطه برای مثال می‌توان از ظروف چینی که مورد استفاده پادشاهان و خاندان صفوی بوده اشاره نمود (نگارنده).

در بررسی‌های سطحی مجموعه دژ شهر سمیران، نمونه‌های نسبتاً محدودی از سفال‌های درجه یک شناسایی شده که احتمال می‌رود مورد استفاده درباری و تجملاتی داشته است. برای مثال می‌توان به سفال‌های زرین‌فام (با در صد کم)، ظروف چینی‌های آبی و سفید (با درصد زیاد)، ظروف کوباجه (نسبتاً زیاد) و ظروف سلاذن (درصد کم) اشاره کرد. این ظروف سفالی به دلیل سطح تکنولوژی بالا و تجملی بودن بیشتر مورد استفاده افرادی با سطح رفاه بالا قرار می‌گرفته که با توجه به درصد بسیار اندک این سفال درجه یک، این ساکنین، کمترین میزان جمعیت را از کل جمعیت ساکن در محوطه را تشکیل می‌دادند.

جدول شماره ۲: مطالعات داده‌های سفالین شهر سمیران در خصوص نظام طبقاتی اجتماعی (ضیاء آبادی، ۱۳۹۹: ۱۱۸).

نوع سفال	تصویر موردی	نوع سفال	تصویر موردی	نوع سفال	تصویر موردی	نوع سفال	تصویر موردی
زرین فام قرن ۵ و ۶		زرین فام لاجر دینه قرن ۶ و ۷		کوباجه قرن ۹ هجری		سالدان قرن ۹ هجری	
اسگر اباتو قرن ۴ و ۵ هجری		خسره فیرشی قرن ۶ و ۷		نقش استامپی قرن ۶ و ۷		نقش قالبی قرن ۶ و ۷ هجری	
سفال ساده دوره مختلف		تکرنگ فیروزه ای مختلف		سفید آبی متأخر		شبه پیش از تاریخی قرن ۶-۷	

نتیجه گیری

سفالینه‌ها از عمده‌ترین و همچنین شاخص‌ترین داده‌های باستان‌شناسی منطقه طارم، و علی‌الخصوص شهر سمیران محسوب می‌شوند. این آثار در محوطه‌هایی همچون دژ سمیران، بنای امامزاده قاسم(ع)، گورستان گبری، پل قدیمی، شبکه‌های راهی و آبرسانی و همچنین حصارهای تدافعی شهر کشف گردیده‌اند. این سفالینه‌ها که در قالب بدون لعاب و لعابدار بوده‌اند، از لحاظ گونه‌شناختی با محوطه‌هایی همچون خوری هفت سو دغان در گیلان، نمونه‌های یافت شده در گرگان، خرمدره زنجان، قلعه یزدگرد آذربایجان، کلاردشت مازندران، تخت سلیمان آذربایجان، حسنلوی آذربایجان و غیره قابل مقایسه می‌باشند. گاه‌نگاری سفالینه‌ها مبین قرون ۵ تا هشت هجری و در واقع ادوار سلجوقی و ایلخانی می‌باشد. همچنین تکنولوژی تولید، تنوع نقوش و فرم سفال در دژ شهر سمیران، داده‌هایی را در خصوص نظام طبقات اجتماعی جامعه‌ی این منطقه فرهنگی ارائه می‌نماید. این داده‌ها به نوعی بیانگر نشانه‌هایی جهت شکل‌گیری اختلاف طبقاتی و فرهنگی می‌باشند. به طوری که همچون ابزاری جهت مطالعات گاه‌نگاری و آگاهی از روند تغییرات اجتماعی و فرهنگی مد نظر قرار می‌گیرند. و وجود سه طبقه اجتماعی مرتفع متوسط و ضعیف را معرفی می‌دارند.

پیشنهادهای

پیشنهاد ۱:

سفالینه‌های کشف‌شده در منطقه طارم، به‌ویژه شهر سمیران، از مهم‌ترین داده‌های باستان‌شناسی این منطقه‌اند و در محوطه‌هایی چون دژ سمیران، امامزاده قاسم، گورستان گبری، پل تاریخی و شبکه‌های آبرسانی و دفاعی یافت شده‌اند. این سفال‌ها در دو دسته لعابدار و بدون لعاب جای می‌گیرند و با نمونه‌های مشابه در گیلان، گرگان، زنجان، آذربایجان و مازندران قابل مقایسه‌اند. گاه‌نگاری آن‌ها قرون ۵ تا ۸ هجری، یعنی دوران سلجوقی و ایلخانی را نشان می‌دهد.

بررسی تکنولوژی ساخت و تنوع نقوش و فرم این سفال‌ها، به‌ویژه در دژ سمیران، اطلاعات ارزشمندی درباره ساختار طبقاتی جامعه ارائه می‌کند. این آثار شواهدی از بروز تفاوت‌های اجتماعی و فرهنگی بوده و وجود سه طبقه مرفه، متوسط و ضعیف را در آن دوره تاریخی نشان می‌دهند.

پیشنهاد ۲:

یافته‌های سفالی طارم و شهر سمیران، از اصلی‌ترین نشانه‌های باستان‌شناختی منطقه به‌شمار می‌روند و در محوطه‌های مختلفی کشف شده‌اند. این سفال‌ها به دو دسته لعابدار و بدون لعاب تقسیم می‌شوند و از نظر گونه‌شناسی با نمونه‌های متعددی از سایر نقاط شمال و شمال غرب ایران شباهت دارند. قدمت آن‌ها به دوره‌های سلجوقی و ایلخانی (قرون ۵ تا ۸ هجری) بازمی‌گردد. ویژگی‌های ساختاری، نقوش و تنوع فرم‌های این سفال‌ها، به‌ویژه در دژ سمیران، نمایانگر لایه‌های مختلف اجتماعی آن زمان است. این داده‌ها برای شناخت تحولات فرهنگی و بررسی اختلافات طبقاتی مفید بوده و وجود سه طبقه اجتماعی مشخص را در جامعه سمیران آشکار می‌سازند.

پیشنهاد ۳:

سفالینه‌های کشف شده در شهر سمیران و محوطه‌های اطراف آن، مهم‌ترین یافته‌های باستان‌شناسی این منطقه به‌شمار می‌آیند و از مکان‌هایی مانند دژ، آرامگاه، گورستان و شبکه‌های دفاعی به‌دست آمده‌اند. این آثار به دو گروه لعابدار و بدون لعاب تقسیم شده و از نظر شباهت گونه‌ای با مناطق مختلفی چون گیلان، آذربایجان و زنجان مطابقت دارند. دوره زمانی آن‌ها نیز قرون ۵ تا ۸ هجری را شامل می‌شود.

بررسی فرم، نقش و فن ساخت سفال‌ها حاکی از وجود ساختار اجتماعی چندلایه در منطقه است. این سفالینه‌ها افزون بر ارزش گاه‌نگاری، برای تحلیل تفاوت‌های فرهنگی و طبقاتی نیز کاربرد دارند و به وجود سه سطح اجتماعی-مرفه، متوسط و ضعیف- در جامعه آن زمان اشاره دارند.

*قابل ذکر است که برخی از تصاویر و طرح‌ها برگرفته از آرشیو اداری میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قزوین بوده و عمده داده‌های ارائه شده نیز بر مبنای مطالعات میدانی شخص نگارنده عنوان گردیده است.

منابع

- ۱) استاربابی سبزواری، آ. (۱۳۹۹). بررسی عوامل مؤثر بر توسعه صنعت گردشگری شهری (مطالعه موردی منطقه یک شهر تهران). فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۰(۴)، ۱۳۵-۱۱۹.
- ۲) اسمعیلی، ف.، میرزایی، م.، و خداداد، م. (۱۳۹۵). تعیین مناسب‌ترین عرصه‌های محیط‌زیستی حوضه‌ی آبخیز طارم استان زنجان با ارزیابی توان اکولوژیکی برای کاربری‌های توسعه‌ای. مجله‌ی علوم جغرافیایی، ۲۵، ۱۴-۱.
- ۳) پورمیرزاعلی، ق. ن.، یوسفی اعظم، س.، و سرور، ر. (۱۳۹۹). تأثیر منطقه‌گرایی بر توسعه اقتصادی کشور (با تأکید بر استان کرمانشاه). فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۰(۳)، ۵۸-۴۳.
- ۴) حاجی‌زاده علمداری، ک.، اعتصام، ا.، و مختاباد امرئی، س. م. (۱۳۹۹). تحلیل شاخص‌های زمینه‌گرایی در آثار معماری سنتی ایران (نمونه مطالعاتی: خانه صادقی اردبیل). فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۰(۴)، ۲۵۱-۲۳۵.
- ۵) حسینی، س. ا. (۱۳۹۶). شناسایی و اولویت‌بندی شاخص‌ها و معیارهای گردشگری پایدار طبیعی در مناطق بیابانی (مطالعه موردی: استان یزد). فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۷(۴)، ۵۶-۴۵.
- ۶) خستو، م. (۱۳۹۹). تأثیر شکل شهر و فرهنگ: رویکردی تاریخی. فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۱(۱)، ۴۵۹-۴۴۳.
- ۷) سیدبرنجی، س. ک.، حبیبی، س. م.، طیبیان، م.، و بحرینی، ح. (۱۳۹۹). بررسی نقش بناهای تاریخی در بازآفرینی پایدار و ارتقاء هویت شهری (مورد پژوهی: میدان مرکزی و تاریخی رشت). فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۰(۴)، ۱۱۵-۱.
- ۸) عظیمی یوشانلوئی، ا.، حق‌زاد، آ.، رضانی‌پور، م.، و بزرگمهر، ک. (۱۳۹۹). تحلیل الگوها و راهکارهای توسعه صنعت گردشگری شهری (مطالعه موردی: منطقه ۲۲ شهر تهران). فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۰(۳)، ۲۹۶-۲۸۳.
- ۹) قلی‌پور، م.، چراغلی، م.، و ثنایی‌پور، ه. (۱۳۹۹). طراحی مدل توسعه کارآفرینی اکوتوریسم با رویکرد رفاه اجتماعی راه‌های هدف گردشگری. فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۱(۱)، ۳۴۵-۳۳۱.
- ۱۰) کاظمی، م. ر.، شهماری، ر.، حسینی‌مهر، س. ص.، و پورشیخیان، ع. (۱۳۹۹). تبیین نقش گردشگری در توسعه پایدار روستایی (مطالعه موردی: دهستان چهارفریضه شهرستان بندر انزلی). فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۱(۱)، ۲۸۸-۲۷۵.
- ۱۱) همتی لوحه‌سرا، ج.، رشیدکلوی، ح.، مولایی هاشجین، ن.، و اکبری، ح. (۱۳۹۹). ارزیابی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری مسکن روستایی در ایران (مطالعه موردی: روستاهای شهرستان ماسال/گیلان). فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۰(۴)، ۱۷۹-۱۶۵.
- ۱۲) شرقی‌نمین، ا.، اصلاتی، س.، و بحرودی، ع. (۱۳۸۹). شناسایی مناطق دگرسانی هیدروترمال در منطقه طارم استان زنجان با استفاده از داده‌های ماهواره‌ای ASTER. فصلنامه علمی پژوهشی زمین و منابع، ۳(۴)، ۶۲-۵۵.
- ۱۳) اعظمی سنگسری، چ. (۱۳۵۰). خداوندان دژ سمیران. فرهنگ و هنر، ۱۰۲، ۲۷۱-۲۶۹.
- ۱۴) اعلمش، ع. ا. (۱۳۷۹). سیمای طبیعی طارم سفلی. اداره کل حفاظت محیط زیست استان قزوین.
- ۱۵) امینی، ب.، و امینی چهرق، م. (۱۳۷۹). برگه زمین‌شناسی ۱:۱۰۰۰۰ طارم. سازمان زمین‌شناسی و اکتشافات معدنی کشور.
- ۱۶) توحیدی، ف. (۱۳۸۷). فن و هنر سفالگری. تهران: نشر سمت.
- ۱۷) رخشا، م.، و نادری، ا. (۱۳۸۹). مردم‌نگاری حوزه‌ی فرهنگی مجموعه‌ی تاریخی سمیران. سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان قزوین.
- ۱۸) ضیاءآبادی، آ. (۱۳۹۹). حوزه‌ی فرهنگی - تمدنی طارم، به مرکزیت دژ سمیران. قزوین: انتشارات جهاد دانشگاهی قزوین.
- ۱۹) فرهنگ جغرافیایی کوه‌های کشور. (۱۳۷۹). جلد چهارم. سازمان جغرافیایی دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.

۲۰) طرح مطالعات شناسایی منابع آب زیرزمینی محدوده مطالعاتی طارم - منجیل. (۱۳۸۴). ج ۳، بررسی‌های زیست‌محیطی. وزارت نیرو، شرکت آب منطقه‌ای تهران، معاونت مطالعات و پژوهش منابع آب.